

4): Çağının önde gelen ahlâk bu yıl yayımının 230. yılı açılış kitabı” Milletlerin 6) ile kâhçılaşmış l düşünürüdür. remli yapıtın Türkçedeki ilk isi olmasının yanısıra, Kazgan’ın kapsamlı ı ortaya koymaktadır.

4); Atatürk, İnönü ve Bayar rdığı Çankaya Özel Kalemini l ’den (1995) Shakespeare, çevirilerine, bürokrasimizin en-yazarlarımdandır. bugün çevirmenin elinden işıyla da bir “vasiyeti” yerine rektedir.

HASAN
ÂLİ
YÜCEL

KLASIKLER
DİZİSİ

ADAM SMITH

MİLLETLERİN
ZENGINLİĞİ

ADAM SMITH

MİLLETLERİN
ZENGİNLİĞİ

HASAN ALİ YÜCEL KLASİKLER DİZİSİ

İNGİLİZCE ASLINDAN ÇEVİREN: HALDUN DERİN
SUNUŞ: PROF.DR. GÜLTEN KAZGAN

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

HASAN ÂLİ YÜCEL KLASİKLER DİZİSİ

ADAM SMITH
MİLLETLERİN ZENGİNLİĞİ

ÖZGÜN ADI

THE WEALTH OF NATIONS

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2006

REDAKSİYON OKUMASI

BARIŞ ZEREN

GÖRSEL YÖNETMEN

BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM VE UYGULAMA

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASKI KASIM 2006

ISBN 975-458-928-3 (CİLTLİ)

ISBN 975-458-927-5 (KARTON KAPAKLI)

BASKI

ALTAN BASIM SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

(0212) 629 03 74

YÜZYIL MAH., MATBAACILAR SİT., 222/A,

BAĞCILAR, İSTANBUL

CİLT

DERYA MÜCELLİT LTD.

(0212) 501 02 72

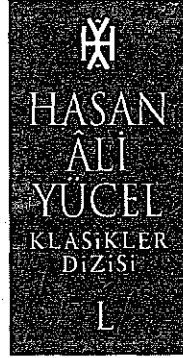
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

MEŞELİK SOKAĞI 2/3 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL

Tel. (0212) 252 39 91

Fax. (0212) 252 39 95

www.iskulturyayinlari.com.tr

ADAM SMITH MİLLETLERİN ZENGİNLİĞİ

İNGİLİZCE ASLINDAN ÇEVİREN:
HALDUN DERİN
SUNUŞ: PROF.DR. GÜLTEN KAZGAN

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

kitapta; 1- Hükümdar ya da devlet için gerekli giderlerin neler olduğu; bu masraflardan hangilerinin bütün topluluğun genel yardımını katmasıyla, hangilerinin topluluğun yalnızca bir kısmınca ya da kimi belirli üyelerince ödenmesi gerektiğini; 2- Halkın hepsinin yüklenmesi gereken masrafların görülmesine bütün topluluğun katılmasını sağlamak için tutulacak çeşitli yolların ne idiğini; bu yöntemlerden her birinin belli başlı fayda ve sakıncalarının neler olduğunu; 3- Son olarak da, bugünkü hükümetlerin hemen hepsini, bu gelirin bir kısmını karşılık göstererek rehin etmeye ya da borçlanmaya sürükleyen nedenleri; bu borçların, topluluğun gerçek zenginliği, yani toprakları ile emeğinin yıllık ürünü üzerindeki etkilerinin neler olduğunu göstermeye çalıştım.

Birinci Kitap

Emeğin Üretici Güçlerini Geliştiren Nedenler İle Emek Ürününün Türlü Halk Tabakaları Arasındaki Doğal Dağılışının Bağlı Olduğu Düzen Üzerine

Bölüm I

İşbölümü Üzerine

Emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmenin ve bir yerde, emeğin yönetiminde ya da kullanılmasında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın çoğu, anlaşılan, işbölümünden ileri gelmiştir.

İşbölümünün, topluluğun genel çalışması üzerindeki etkileri, belirli birkaç sanayi mamulü üzerinde kendini nasıl gösterdiği gözden geçirilirse, daha kolaylıkla anlaşılabilir. Çokluk işbölümünün önemli sayılamayacak kimi mamullerde en ileri vardırılmış olduğu sanılmaktadır. Gerçekte bunlarda, belki daha önemli sanayidekinden ileri götürülmüş değildir. Şu var ki, yalnız az kimsenin ufak tefek gereksinmelerini karşılayan küçük yatırımlarda¹ çalıştırılan işçilerin toplamı, is-

¹ imalatta (ç.n.)

ter istemez küçüktür. İşin her ayrı kolunda çalıştırılanlar, çoğu kez, aynı işevinde bir araya getirilip hep birden gözaltında bulundurulabilir. Tersine olarak, koca halk topluluğunun büyük ihtiyaçlarını karşılamaya dönük büyük yatırımlarda ise işin her ayrı kolu öyle çok işçi çalıştırır ki, bunların hepsini aynı işevinde bir araya toplamak elden gelmez. Bir bakışta, işin yalnız bir tek kolunda çalıştırılanlardan fazlası pek görülemez. Şu halde, bu sanayideki iş, daha önemsiz nitelikteki yatırımlara göre daha çok parçaya ayrılmış olabilir ama, buradaki bölünüş ötekindeki kadar belli değildir; dolayısıyla da, bunun pek daha az farkına varılmıştır.

Onun için, pek ufak olmakla birlikte işbölümünün çokluk göze çarptığı bir yatırımdan, iğnecilik zanaatından bir örnek alalım.

İşbölümü ile ayrı bir zanaat haline gelen bu iş için yetişmemiş; (icadına, belki aynı işbölümünün sebep olduğu) o işte kullanılan aletlerin nasıl kullanıldığını bilmeyen bir işçi, son kertesine dek çalışmakla, günde belki bir iğneyi güç yapar; yirmi iğneyi ise hiç yapamaz. Ama, şimdiki yapılış şekliyle bu iş, başlı başına bir zanaat olduktan başka, çoğu yine ayrı birer iş olan, bir sürü kollara ayrılmıştır. İşçinin biri teli çekip gerer; bir başkası bunu düzeltir; bir üçüncüsü keser; bir dördüncüsü ucunu sivriltilir; bir beşincisi baş geçebilmesi için tepesini ezer. Baş yapma iki üç ayrı işlemi gerektirir. Baş tepeye takmak ayrı bir iştir. İğneleri ağartmak bir başka iştir. İğneleri kâğıda sıralamak bile, başlı başına bir zanaattır. Önem taşıyan iğne yapma işi, böylece aşağı yukarı on sekiz ayrı işleme bölünmüştür. Kimi fabrikalarda, bütün bunları başka başka işçiler yapar. Ötekilerde ise aynı işçi, bunların kimi zaman ikisini üçünü birden yapar. Ben, yalnız on işçi çalıştırdığı için, bir kısım işçilerin bu işlemlerden ikisini üçünü birden yaptıkları, bu tür küçük bir fabrika gördüm. Pek yoksul ve bu yüzden gerekli aletler bakımından kötü donatılmış olmasına karşın, işçiler sıkı çalışınca, arala-

rında, günde on iki libre kadar iğne yapabiliyorlardı. Her librede, dört binden çok, orta boy iğne bulunmaktadır. Demek, bu on iki kişi bir arada, günde kırk sekiz bini aşkun iğne yapabilmekte idi. şu halde, kırk sekiz binin onda birini yapan her adam, günde, dört bin sekiz iğne yapıyor sayılabilir. Oysa, birbirine bağlı olmadan, ayrı ayrı çalışmalar, bu belirli iş için yetişmemiş bulunsalardı, bunlardan her biri, günde teker teker, kuşkusuz yirmi iğne, belki bir tek iğne bile yapamayacaktı. Yani, yaptıkları çeşitli işlemlerin elverişli bölümü ve birleşimi sonucunda şimdi başardıklarının iki yüz kırkta birini muhakkak, dört bin sekiz yüzde birini, ihtimal ki, beceremeyeceklerdi.

Başka her sanat ve imalatta, işbölümünün etkileri şu pek ufak iştekileri andırır. Ne var ki, bunların birçoğunda iş, ne böylesine ince bölümlere ayrılabilir, ne de işlem bakımından, böylesine basitleştirilebilir. Ancak, işbölümü, her sanatta ne denli sokulabilirse, emeiğin üretici güçlerini o oranda artırmaktadır. Türlü zanaatlarla çeşitli uğraşların birbirinden ayrılmasının, bu fayda üstünlüğü dolayısıyla olduğu anlaşılıyor.

Bu birbirinden ayrılma ise, genel olarak, çalışmanın ve gelişmenin en yüksek kertesinden yararlanan ülkelerde en ileri götürülmüş bulunmaktadır. Çünkü topluluk henüz yerinde sayarken bir tek adamın gördüğü iş, topluluğun daha ilerlemiş bir durumunda, birkaç kimsenin işi olmaktadır. İlerlemiş her toplulukta bir çiftçi, genel olarak çiftçiden başka bir şey değildir. Fabrikacı ise, salt fabrikacıdır. Tamam olmuş bir mamulü meydana getirmek için gereken emek de, hemen her zaman çok sayıda işi arasında bölüşülür. Keten ya da yünü yetiştiren den bezi ağartıp perdahlayacak yahut kumaşi boyayıp parlatacak olana varıncaya dek, bez ve yünlü yapımının her kolunda, kaç çeşit zanaat kullanılır. Gerçekte, çiftçiliğin doğal özelliği, inceden inceye emek bölümüne, bir işin öteki işten büsbütün ayırıt edilmesine, sanayide ol-

duğun kadar elverişli değildir. Çokluk, doğramacılık ile demircilik zanaatının ayrıldığı şekilde, hayvan besleyenle ekin yetiştiren çiftçinin işini birbirinden büsbütün ayırmaya olanak yoktur. İplikçi, hemen her zaman, dokumacıdan ayrı bir kimsedir. Oysa, çift süren, tırmık kullanan, tohum eken, ekin biçen, çok kez aynıdır. Bu başka başka türden işlerin sırası, yılın farklı mevsimlerinde geldiğinden, tek bir insanın bunların herhangi biriyle sürekli olarak uğraşması mümkün değildir. Bu zanaatta, emeğin üretici güçlerinin sanayideki gelişmeye ayak uyduramamasının nedeni, belki, çiftçiliğin bütün çeşitli kollarında kullanılan emeği öyle baştan aşağı, tüm olarak birbirinden ayırmanın imkânsızlığıdır. Gerçi, pek varlıklı milletler, genel olarak, çiftçilikte de sanayide de komşularını geçerler. Ama, çiftçilikten çok, sanayideki üstünlükleri ile kendilerini gösterirler. Bunların toprakları, genel olarak, daha iyi işlenmiştir. Daha çok emek verilip masraf edildiği için, bu topraklar, genişlikleri, doğal verimlilikleri oranında çok mahsul verir. Fakat, bu ürün üstünlüğünün, emek ve gider üstünlüğü oranını aştığı pek az görülür. Çiftçilikte, zengin ülkenin emeği, yoksul ülkenin emeğinden her zaman için çok daha verimli olmaz. Yahut aradaki fark, hiçbir zaman çokluk sanayide olduğunca büyük değildir. Ondan ötürü, zengin bir ülkenin zahiresi, pazara vardığında, yoksul ülkenin eşit derecede iyi olan zahiresinden, her zaman için daha ucuz değildir. Lehistan zahiresi, o iyilikteki Fransa zahiresi kadar ucuzdur. Oysa Fransa, varlık ve ilerleme bakımından Lehistan'dan üstündür. Ekin yetiştirilen illerde, Fransa'nın zahiresi, çoğu yıllar, İngiliz zahiresi kadar iyi olup, fiyat bakımından hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte, Fransa, zenginlik ve ilerleme bakımından, belki İngiltere'den aşağıdır. Gelgelelim, İngiltere'nin ekin toprakları Fransa topraklarından iyi işlenmiştir. Fransa topraklarının da, Lehistan topraklarından çok daha güzel işlenmiş olduğu söylenir. Yoksul ülke, rençperliğinin aşağı olmasına karşın, zahiresinin iyiliği

ve ucuzluğu bakımından, zenginle bir dereceye dek rekabet edebilir. Ama, sanayi alanında böyle bir yarışa kalkışamaz. Hiç değilse, bu sanayi, zengin ülkenin toprağına, iklimine, durumuna uygun bulunuyorsa, buna yeltenemez. Fransa'nın ipeklileri, İngiltere'nin ipeklilerinden güzel ve ucuzdur. Çünkü, İngiltere iklimi, hiç değilse ipek ithali üzerine konulmuş olan şimdiki yüksek resimler dolayısıyla, ipek yapımı için, Fransa iklimi gibi uygun düşmemektedir. Ama, İngiltere'nin demir ve çelik eşyası ile çuha ve kazmirleri, Fransa'ninkilere kıyas edilemeyecek kadar üstündür; eşit nitelikte olanlardan daha çok ucuzdur. Söylendiğine göre, birtakım pek kaba saba ev eşyası yapımı bir yana bırakılırsa – ki hiçbir ülke bunlarsız olamaz- Lehistan'da, sanayi diye bir şey yok gibidir.

İşbölümü sonucunda, aynı sayıda adamın, iş miktarında sağlayabildiği bu büyük artış, üç ayrı nedenden; birincisi, teker teker her işçide el yatkınlığının artmasından; ikincisi çokluk bir çeşit işten ötekine geçerken yitirilen vaktin tasarruf edilmesinden; sonuncu olarak da, işi kolaylaştırıp kısaltan, bir adama birçoklarının işini yapabilmek olanağını veren çok sayıda makinenin icat edilmiş olmasından ileri gelmektedir.

Birincisi: El yatkınlığının gelişmesi, işçinin başarabileceği iş miktarını kesenkes artırır. İşbölümü, her adamın görevini birkaç pek basit tek işleme indirip, bu eylemi işçinin yaşamında biricik uğraş haline getirdiğinden, işçideki el yatkınlığı, kuşkusuz pek çoğalı: Çekiç kullanmaya alışık olmakla birlikte çivi yapma, alışkanlığı bulunmayan basbayağı bir demirci, bir vesile ile çivi yapmayı denemek zorunda kalsa, eminim ki günde 2-300 taneden fazlasını yapamayacaktır. Yaptıkları da pek bir şeye benzemez. Çivi yapmaya alışık olmakla birlikte, belli başlı ya da biricik zanaatı çivicilik olmayan bir demircinin, var gücüyle çalıştığında, günde sekiz yüz yahut bin çividen çoğunu yapabildiği olmaz. Ben, çivi yapmaktan başka hiçbir zanaatla uğraşmamış, yaşı yirmiden aşığı delikanlılar gördüm. Sıkı çalıştılar mı, bunların her bi-

ri, günde iki bin üç yüzden çok çivi çıkarabiliyordu. Çiviye biçim verilmesi, hiç de öyle basit işlemlerden değildir. Aynı kimse, körüğü çalıştırır; gerektiğinde ateşi karıştırır ya da düzeltir; demiri kızdırır, çivinin her yarını döver. Çivinin tepesini döverken de, alet değiştirmesi gerektir. Bir iğne ya da metal düğme yapımının inceden inceye ayrıldığı çeşitli işlemlerin hepsi, bundan daha basit; ömründe bütün işi gücü bunları yapmak olan kimsenin el yatkınlığı, çoğu zaman pek daha fazladır. Bu sanayideki işlemlerden kiminin yapılışındaki çabukluk, bunları hiç görmemiş olanların, insan elinin edinebileceğini sandıkları hızın çok üstündedir.

İkincisi: Bir çeşit işten bir ötekine geçerken, çokluk, yitirilen vaktin tasarrufu ile elde edilen fayda, ilk bakışta sancağımızdan çok büyüktür. Bir çeşit işten, bir başka yerde, büsbütün ayrı aletlerle yapılan bir ötekine çabucak geçmek olanaksızdır. Küçük bir çiftliği ekip biçmekte olan kırdaki bir dokumacı, tezgâhından tarlasına, tarlasından tezgâhına giderken, vaktinin epeycesini yitirse gerektir. Her iki zanaat aynı işlikte¹ yürütülebildiğinde, zaman kaybı kuşkusuz pek daha az olur. Ama, ne de olsa, buradakinin bile bayağı hatırı sayılır. Çokluk, bir kimse bir işten ötekine atlarken, biraz ağır alıp, sallanır. İşin yenisine koyulurken, iyiden iyiye kendini verdiği olmaz. Bilinen deyimle, başında kavak yeli eser. Güzel güzel çalışacak yerde, bir süre ipe un serer. Kırdaki her ırgat, yarım saatte bir, iş ve alet değiştirmek, hemen her tarının günü elini yirmi değişik şekilde kullanmak zorunda olduğundan bu haylazlık ve yasak savaşmışçasına çalışma alışkanlığını tabiatıyla, daha doğrusu ister istemez, benimsemiş olur. Bu onu, hemen her zaman, tembelleştirip ağırlaştırır; en işten başkaldırmayacağı zamanlarda bile canla başla iş görmez hale gelir. Böylece, el yatkınlığı bakımından olan yeterliliğin yanı sıra, yalnızca bu etken, başarabileceği iş miktarını her zaman oldukça azaltır.

¹ imalathanede, atölyede. (ç.n.)

Üçüncüsü ve sonucusu: Uygun makine kullanılmakla emeğin ne denli kolaylaştırılıp kısaltıldığı herkesin gözüne çarpmakta olsa gerektir. Örnek göstermeye hacet yoktur. Onun için, yalnız şurasına değineceğim: İşi bunca kısaltıp kolaylaştıran bütün makinelerin icadı, anlaşılan, kökeninde işbölümünden ileri gelmiştir. İnsanların, bir amaca ulaşmanın daha zahmetsiz, daha kestirme yollarını bulup çıkarmaları, bütün dikkatleri o bir tek hedefe yöneltildiğinde, zihinleri bir sürü değişik şeyler arasında dağıldığı sırada olduğundan daha çok ihtimal içindedir. İşbölümünden ötürü, her adamın olanca dikkati doğal olarak bir tek pek basit maksada çevrilmiş bulunur. Bundan dolayı, işin her ayrı kolunda çalıştırılanlardan birinin ya da ötekinin, kendine ait görevi yerine getirmek için az zamanda daha kolay, daha kısa yöntemler bulması doğal olarak beklenebilir; yeter ki işin niteliği böyle bir gelişmeye elverişli olsun. Pek inceden inceye bölümlere ayrılmış olan sanayide kullanılan makinelerin çoğu, aslında sıra işçilerinin türetmesidir. Her biri çok basit bir işlem üzerinde çalıştırıldığından, o eylemi başarmak için, bunlar daha kolay, daha çabuk yöntemler bulmaya doğal olarak kafalarını vermişlerdir. Bu çeşit fabrikaları gezmeye epey alışık olanlara, işin kendilerine düşen kısmını kısaltıp kolaylaştırmak üzere, bu gibi işçilerce tüketilmiş pek güzel makineler gösterdikleri çok olur. İlk ateş makinelerinin¹ başında, pistonun iniş çıkışına göre, kazanla silindir arasındaki bağlantıyı bir açıp bir kapamak için sürekli olarak çalıştırılan, bir erkek çocuk bulunurdu. Bu çocuklardan, arkadaşları ile oynamaya düşkün birisi, bu bağlantıyı açan kapağın koluna bir ip takıp, bu ipi makinenin bir başka yanına bağlamakla, başında beklemeden kapağın açılıp kapandığını, kendisinin, arkadaşları ile birlikte eğlenebilmek için serbest kalacağını gördü. İlk türetilmesinden beri bu makine üzerinde yapılan ilerlet-

1 Bugün bunlara buhar makinesi denilmektedir. (ç.n.)

melerin en büyüklerinden biri, zahmetini esirgemek isteyen bir oğlanın işte bu biçimdeki buluşudur.

Bununla birlikte, makinelerdeki bütün ilerlemeler, onları kullanma fırsatını bulanların türetmesi olmaktan çok uzaktır. Birçok gelişme, makine yapımının başlı başına bir zanaat haline gelmesi ile, makine yapanların hüneri sayesinde olmuştur. Kimi ıslahlar ise, meslekleri hiçbir şey yapmayıp yalnızca her şeyi gözden geçirmek olan, böylece, birbirine pek uzak, hiç benzemez şeylerin özünü bir araya getirebilen filozof ya da kuramcı¹ dediğimiz kimselerin marifetidir. Topluluğun gelişmesi ile, her uğraş gibi, bilim yahut kafa çalışması da ayrı bir yurttas sınıfının başlıca veya biricik uğraşı ya da zanaatı olmaktadır. Yine bütün öteki işler gibi, bu zanaat da, alt alta bir sürü çeşitli kollara ayrılmıştır; bunların her biri ile, başlı başına bir bilgin takımı ya da kümesi uğraşır. Başka her işte olduğu gibi, bilimde de işin inceden inceye bölümlere ayrılması, mahareti² artırır; zamandan tasarruf ettirir. Her kimse benimsediği alanda daha uzman olur. Başarılan işin toplamı artar. Böylece bilgi miktarı epey çoğalır.

İyi yönetilen bir toplulukta halkın en aşağı tabakalarına dek yayılan geniş kapsamlı zenginliği oluşturan, işbölümü dolayısıyla türlü zanaat ürünlerinin hepsinin fazlasıyla çoğalmasındadır. Her işçinin elinde, yaptığı eserin kendi gereksinmesinden çok olup, dilediği gibi kullanabileceği büyük bir miktar vardır. Başka her işçide tıpkı aynı durumda bulduğundan, yaptığı malların büyük bir miktarını onlarınkinin büyük bir miktarı ile ya da, aynı şey demek olan, bedeli ile değiş etmesi mümkün olur. O, öteki işçilere gereksindikleri şeyleri bol bol verir. Berikiler de, onun işine yarayanları yine çokça sağlamış olurlar. Böylelikle, topluluğun bütün çeşitli tabakaları arasında, herkese ulaşan bir bolluk yayılmış olur.

1 Ya da: "kafa adamı" (ç.n.)

2 becerikliliği (ç.n.)

Gelişmekte olan uygar bir ülkede en ufak bir esnafın ya da gündelikçinin eşyalarına bakınız. Ona bu eşyayı iletebilmekte çalışmalarının, küçük de olsa, payı bulunan kimseler sayısının, her türlü tahminin üstünde olduğunu göreceksiniz. Örneğin, görünürde ne denli kaba saba da olsa, bu gündelikçinin sırtındaki yün ceket bir sürü işçinin bir araya gelmiş emeğinin ürünüdür. Çoban; yünü cinsine göre ayıran kimse, yünü diden ya da taraktan geçiren adam, boyacı, çırpıcı, iplik bükücü, dokuyucu, baskıcı ile perdahçı, daha birçokları, hep birden, bu basit üretimin başarlabilmesi için çeşit çeşit zanaatlarını bir araya getirmek gerektir. Sonra, gercin bu bir takım işçilerden, çoğu kez yurdun pek irak yerlerinde bulunan öteki işçilere aktarılmasında, kim bilir kaç tüccar, kaç arabacı çalıştırılmıştır. Hele, boyacıların kullandığı, çok defa dünyanın bir ucundan gelen türlü eczayı bir araya toplamak için ne alışverişler, ne deniz üstü gidiş gelişler olmuş, nice gemi mimarları, kalyoncular, yelkenci ve halatçılar kullanılmıştır. Bu işçilerden en solda sıfır olanının aletlerini yapmak için ne türlü türlü emekler gerekir. Kalyoncunun gemisi, çırpıcının dibeği, hatta dokumacının tezgâhı gibi çapraşık makineler şöyle dursun, yalnızca pek basit bir âlet olan, çobanın yün kırpğı makası meydana getirmek için, ne türlü türlü emeğe lüzum olduğunu düşünelim. Madenci, cevherin ergitildiği fırını yapan kimse, kerestelik ağacı kesen oduncu, ergitme yerinde kullanılacak kömürü yakmış bulunan kömürcü, tuğlacı, duvarcı, fırının hizmetine bakan işçiler, fabrika inşaatçısı, demirci, bakıcı... Makasın yapılması için bütün bunların türlü zanaatının bir araya gelmesi gerekmektedir. Giyim kuşamu ile ev eşyasındaki türlü parçaları da aynı tarzda gözden geçirecek olsak: tenine giydiği kalın bezden gömleği, ayağındaki pabuçları; üstünde yattığı döşekle, bunun oluştuğu türlü kısımların hepsini; üzerinde yemeğini pişirdiği ocak ızgarasını, o iş için yerin dibinden çıkarılarak belki uzun deniz ve kara yollarından taşınıp kendisine getirilen kömürü; bütün öteki

mutfak takımlarını; bütün sofrta takımlarını; yiyeceğini, sofraya koyup kestiği bıçakları, çatalları, toprak yahut maden tabağı çanağı; ekmeğini, birasını hazırlamak için çalışmış olan türlü işçileri; rüzgâr ile yağmuru bırakmayıp hem ısıyı hem ışığı içeri koyuveren cam pencereyi; dünyanın bu kuzey bölgelerinin, önsüz pek oturmaya elverişli olmayacağı bu güzel, mutlu icadın yapılabilmesi için gerekli bilim ve sanatı, bu çeşit yararlı nesnelere yapmakta çalıştırılan türlü işçilerin âletlerini... Evet işte, bütün bu şeyleri inceler, her biri için nice başka başka emekler harcadığını göz önüne getirirsek, binlerce kişinin yardımı ve elbirliği olmaksızın, uygar bir ülkede, mal bakımından en solda sıfır bir kimsenin, pek yanlış olarak külfetsiz ve sade bildiğimiz, her zamanki biçimiyle bile donatılmayacağını anlarız. Gerçi, bir lordun pek aşırı gösterişi yanında, berikinin eşyası elbette çok sönük, çok bayağı kahr. Böyle olmakla birlikte, bir Avrupa hükümdarı ile çalışkan, tutumlu bir köylünün eşyası arasındaki fark, her zaman, bu köylünükilerle, on bin baldırıncıplak vahşinin yaşamı ve özgürlüğü konusunda dediği dedik nice Afrika kralının eşyası arasındaki kadar olmasa gerektir.

Bölüm II

İşbölümünün Doğmasına Yol Açan İlke Üzerine

Bunca faydalara kaynak olan bu işbölümü, kökeninde, bunun oluşturduğu herkese ulaşan zenginliği önceden görüp, amaç edinen bir insan kafasından doğmuş değildir. İşbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki belirli bir eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş etmek eğiliminin pek yavaş, tedrici,¹ fakat kaçınılmazı imkânsız olan sonucudur.

¹ kerteli (ç.n.)

Bu eğilimin, daha çok aydınlatılması mümkün olmayan insan tabiatının temel ilkelerinden biri mi, yoksa daha ihtimal içinde görüldüğü gibi muhakeme¹ ve konuşma meleke-lerinin² kaçınılmaz bir sonucu mu olduğu, bizim inceleyeceğimiz konu ile ilgili değildir. Bu eğilim bütün insanlarda vardır; başka hiçbir hayvan soyunda görülmez. Hayvanlar ne bunu, ne başka çeşit bağitları³ bilirler. Aynı tavşanın peşinden koşan iki tazi, ara sıra elbirliği ile hareket ediyor gibi görünür. Her biri, avı arkadaşına doğru kışkırtır ya da arkadaşına ona kendisine gönderdiğinde, yakalamaya çalışır. Yine de bu, o hayvanlar arasındaki bir anlaşmadan ileri gelmeyip, yalnızca o sırada aynı amaç üzerinde hırslarının rasgele birleşmesinden dolayıdır. Köpeğin bir başka köpekle, hak ve insaf gözeterek, bile bile, bir kemiği bir başka kemik karşılığında değiş ettiği görülmemiştir. Hareketleri ya da doğal bağınışı ile bir hayvanın bir başka hayvana: "Bu benim, şu senin; ona karşılık sana bunu vereceğim" diye anlattığı görülmiş değildir. Bir hayvan, bir başka hayvandan yahut bir adamdan bir şey elde etmek istedi mi, hizmetini gereksindiği kimselerin yakınlığını kazanmaya çalışmaktan öte kandırma yolu yoktur. Köpek yavrusu, anasına yaltaklanır; sofradaki efendisi eliyle beslenilmek isteyen zağar, bin türlü şaklabanlıkla onun dikkatini çelmeye çalışır. Kimi zaman insanın da, kendi benzerlerine karşı aynı oyunlara başvurduğu olur. İstedini yaptırmak için başka çaresi olmayınca, türlü dalkavukluklar edip, yararlanarak onların lütfunu elde etmeye çabalar. Bununla birlikte, her defasında bu çareye başvurabilmek için vakti olmaz. Uygar toplulukta her an, bir sürü insanın işbirliğini, yardımını gereksinir. Oysa birkaç kişinin dostluğunu kazanmak için bütün ömrü hemen hemen yetmez. He-

1 usamlama (ç.n.)

2 yetilerinin (ç.n.)

3 akitleri (ç.n.)

men bütün öteki hayvan soylarında, olgunluk çağına erişince, her biri tamamıyla başıboştur. O doğal hali ile başka hiçbir canlı yaratığın yardımına ihtiyacı yoktur. İnsanın ise, hemmen bir düzine soydaşının yardımına ihtiyacı vardır. Bu yardımı yalnızca onların iyilikseverliğinden beklerse, eli böğründe kalır. Onların bencilliğini kendi lehinde ilgilendirip, dileğini yapmalarının menfaatleri gereği olduğunu, onlara gösterebilirse, insanoğullarını razı etmesi olasılığı çoktur. Bir başkasına, herhangi bir alışveriş önerisinde bulunanın, yapmak istediği budur: "Gereksindiğimi bana verin, siz de benden şu gereksindiğinizi alın." Buna benzer her önerinin anlamı, budur. Gereksindiğimiz bu lütufların en çoğunu böyle elde ederiz. Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanseverliğine değil, bencilliğine sesleniriz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağızımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz. Bir dilenciden başka kimse, yalnızca hemşerilerinin iyilikseverliğine güvenmek yolunu tutmaz. Dilenci bile, buna bütün bütün bel bağlamaz. Gerçi hayırsever kimselerin iyi niyeti, geçiminin bütün temelini sağlar. Ama eninde sonunda, bu kaynak, yaşamak için muhtaç olduğu bütün gerekli maddeleri kendisine iletirse bile, bunları ona gereksindiği sırada yetiştirmediği gibi, yetiştiremez de. Zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlarının büyük bir kısmı, başka insanlarınki gibi, sözleşme, değiş etme, satın alma ile karşılanır. Birinin kendisine vermiş olduğu para ile yiyecek satın alır. Bir ötekinin bağışladığı giysilere, kendisine daha uygun gelen başka eski giyeceklerle ya da başını sokacağı bir yerle veya yiyeceklerle trampa eder yahut gereksindiğinde yiyecek, giyecek ya da başını sokacağı bir yer satın alabileceği para ile değiş eder.

Karşılıklı gereksindiğimiz lütufların çoğunu birbirimizden, böyle anlaşma, trampa, satın alma ile elde ettiğimiz gibi, kökeninde işbölümüne yol açan da, bu aynı alışveriş eği-

limidir. Bir avcılar ya da çobanlar kabilesinde, filân kimse bir başkasından daha çabuk, daha ustalıkla, örneğin, yay ve ok yapmaktadır. O, bunları sığır ya da av eti karşılığında, arkadaşları ile sık sık trampa etmektedir. Sonunda anlar ki, böylelikle, kendisi yakalamaya çıktığı takdirde tutabileceğinden çok hayvan ve av eti ele geçirebiliyor. İşte, çıkarını hesap ettiği için, yay ve ok yapmak gitgide belli başlı işi olur. Bundan ötürü, bir tür silâhçı olur çıkar. Bir başkası, küçük salaşların ya da bir yerden bir yere taşınabilen kulübelerin kafesini çatıp üstünü örtmekte kendini göstererek sivrilir. Komşularına, bu yolda faydalı olmaya çalışır. Komşuları, onu, yine hayvan ve av eti vermekle mükâfatlandırır. Sonunda kendisini bütün bütün bu zanaata verip, bir tür dülger olmanın işine geldiğini görür. Bunun gibi, bir üçüncü kimse, demirci ya da bakırcı olur. Bir dördüncüsü, vahşi giyeceğinin başlıcasını oluşturan post ve derilerin terbiyecisi yahut debbağ olur. Böylece, kendi tüketimini aşan bütün emek ürününün fazla kısmını, gereksinebileceği başkalarının emek ürününün benzeri kısımları ile değiş edebileceğinden emin bulunması, her insanı, kendini belirli bir işe vermeye, bu iş için olanca yetenek ve zekasını geliştirip mükemmelleştirmeye özendirir.

Gerçekte, başka başka insanlar arasındaki doğal yetenek farkı, sanıldığından azdır. Olgunluk çağına geldiklerinde, türlü mesleklerden insanları birbirinden ayırt eder görünen çeşitli yetenekler, genellikle, işbölümünün nedeni olmaktan çok, sonucudur. Birbirine hiç benzemeyen seciyedeki kimseler arasında, örneğin, bir bilgin ile sokaktaki sıradan bir hamaal arasındaki fark, pek öyle yaradılıştan değil, daha çok, alışkanlık, âdet ve eğitimden ileri geliyor gibi görünmektedir. Bu kimseler, dünyaya geldikleri zaman ve ömürlerinin ilk altı ya da sekiz yılında, birbirlerine belki pek benzerlerdi. Ne ana babaları, ne oyun oynadıkları arkadaşları, aralarında göze batan bir fark görebilirdi. O yaşlarda yahut az sonra, bunlar birbirinden çok farklı işlerde çalışmaya koyulurlar. O

zaman, aralarında ayrılık göze çarpmaya başlar; ve bu gitgide genişler. Öyle ki, artık filozof tüm o kendini beğenmişliğiyle, atalarında bir tek benzeyiş noktası bulunduğunu kabul etmeyecektir. Ama alışveriş, trampa, değiş etme isteği olmasa idi, her insan, yaşamak için muhtaç olduğu her gerekli ve elverişli maddeyi kendi başına ele geçirmek zorunda kalacaktı. Her birinin yerine getireceği ödev, yapacağı iş aynı olacak, büyük yetenek farklarını doğurabilecek biricik etken olan böyle bir görev ayırımı bulunmayacaktı.

Türlü meslekteki adamlar arasında, çok dikkate değer bu yetenek farkını ortaya çıkaran bu istek olduğu gibi, bu ayırımı faydalı kılan da, yine aynı eğilimdir. Aynı cinsten olduğu kabul edilen birçok hayvan soyları, insanlar arasında alışkanlık ve eğitimden önce var olduğu anlaşılan yetenek farkından daha pek dikkate değer bir yetenek farkını doğadan alırlar. Yaradılıştta, yetenek ve zekâ bakımından, bilgin ile soğanın hamalı arasındaki fark, bir samsun¹ ile bir tazı; bir tazı ile zağar, zağarla bir çoban köpeği arasındaki farkın yarısı kadar değildir. Gelgelelim bu çeşitli hayvan soylarının, hep aynı cinsten olmalarına karşın, birbirlerine faydası yok gibidir. Samsunun kuvvetini desteklemekte, ne tazıdaki çevikliğinin, ne zağardaki zekânın, ne çoban köpeğindeki yumuşak başlılığın en ufak bir hayrı olur. Trampa yahut değiş etme gücü veya isteği olmadığı için, bu türlü türlü yetenek ve yeteneklerin verimleri, ortaklaşa bir araya getirilip kaynaştırılamaz ve o soyun rahatlığı ve kolaylığı için ufaklık bir yararı olmaz. Her hayvan, hep ötekilerden ayrı, kendi kendine başının çaresine bakıp, öz varlığını korumak zorundadır. Doğanın, soydaşlarını birbirinden ayırdığı bu yetenek değişikliğinden hiçbir bakıma yararlanamaz. Tersine olarak; insanlar arasındaki en aykırı yetenekler, birbirlerine faydalıdır. Teker teker sahibi oldukları yeteneklerin türlü ürünleri, hepsinde

¹ Eskiden, savaşta kullanılan köpeklere verilen ad. (ç.n.)

bulunan alışveriş, trampa, değiş etme isteği sayesinde, denilebilir ki, ortaklaşa bir yığın halinde ortaya konulmuş olur. Her insan, oradan, başka insanlardaki yeteneklerin ürünlerinden gereksindiği parçayı satın alabilir.

Bölüm III

İşbölümünün Piyasa Genişliğine Göre Sınırlandığı

İşbölümüne yol açan, değiş etme gücü olduğuna göre, bu bölünüşün alanı, her zaman için, değiş etme gücü ile yahut başka deyişle, piyasanın genişliği ile sınırlanmak gerektir. Pazar çok küçük olursa, kendi tüketiminden artan emek ürünü fazlasının hepsini elde etmek isteyeceği başkalarının benzeri ürün fazlası* ile değiş edemeyeceği için, kimse kendini, büsbütün tek bir işe vermeye özenmez.

Hatta, pek bayağı türden bazı öyle zanaat çeşitleri vardır ki, bunlar bir büyük kentten başka yerde yürütülemez. Örneğin, bir hamal, başka bir yerde ne iş, ne geçim yolu bulabilir. Köy, onun için, çok dar bir alandır. Öyle olur olmaz bir kasaba pazarı bile, hamala sürekli iş sağlamak için yeter büyüklükte sayılamaz. İskoçya dağları gibi, pek az oturarı olan bir ülkede, şuraya buraya serpilmiş mini mini köylerle tek tük evlerde her çiftçi, ailesinin kasabı, fırıncısı, biracısı olmak gerektir. Bu gibi yerlerde, bir demirciye, doğramacıya ya da duvarcıya, aynı zanaatı yürüten bir başkasından, hiç değişle yirmi mil ötede zor rastlayabiliriz. Daha yakında bulunacağını ummamalı... Bunların en yakınından 8-10 mil uzakta bulunan dağınık aileler, daha kalabalık ülkelerde, o esnafa gördürülen bir sürü ufak işleri, kendi başlarına yapmasını öğrenmek zorundadırlar. Hemen her yerde, rençperler, aynı

* Ürün fazlası: İngilizce metinde "surplus produce"; dilimize "artı-ürün" olarak da çevrilmiştir. (y.h.n.)

maddeler üstünde işleyecek kadar, birbirleriyle yakın ilgisi olan her türlü zanaat kollarının topuna birden sarılmak ihtiyacındadırlar. Taşradaki bir doğramacı, her türlü ağaç işleri ile; kırdaki bir çilingir ise bütün demir işleri ile uğraşır. Bunlardan birincisi, yalnız doğramacılıkla kalmayıp, dülgerlik, ince marangozluk da yapar. Ağaç üzerine oymacılık bile yaptığı gibi, saban, iki ve dört tekerlekli araba da yapar. Ötekinin uğraştığı işler ise, daha çeşitlidir. İskoçya dağları içlerindeki kuytu köşelerde, çivicilik gibi bir zanaatın yeri olmasına imkân yoktur. Günde bin çivi ve yılda üç yüz iş günü hesabı ile, böyle bir işçi, yılda üç yüz bin çivi yapar. Gelgelelim, böyle bir yerde, bir yıl içinde, bunların bin tanesini, yani bir günde yaptığını bile harcamaya olanak bulamaz.

Su yolu ile ulaştırma, yalnızca karadan taşımanın sağlayabileceğinden daha geniş bir piyasayı her çeşit zanaata açık tuttuğundan, her türlü zanaat, doğal olarak, deniz kıyılarında, kullanışlı¹ ırmaklar boyunca, bölümlere ayrılıp gelişmeye başlar. Çokluk, bu gelişme, üzerinden uzun zaman geçmesi ile ülke içerlerine dek yayılır. İki adamın sürdüğü, sekiz beygirin çektiği büyük tekerlekli bir araba, aşağı yukarı dört ton ağırlığındaki malı, Londra'dan Edinburgh'a, şöyle böyle altı haftada getirip götürebilir. Aşağı yukarı aynı süre içinde, 6 ya da 8 adamın kullandığı bir gemi, Londra ile Leith limanları arasında, gidip gelme, çokluk iki yüz ton ağırlıkta mal taşır. Böylece, su yolu ile ulaştırma sayesinde, 6 ya da 8 kişi, aynı süre içinde, Londra ile Edinburgh arasında, yüz adamın sürüp dört yüzü beygirin çektiği büyük tekerlekli elli araba ile taşınan kadar malı getirip götürebilir. Demek ki, en ucuz kara yolu ile Londra'dan Edinburgh'a taşınan iki yüz ton malın üstüne, yüz insanın üç hafta süre ile bakımı masrafını, ayrıca dört yüz beygir ile elli büyük arabanın hem bakımını hem de aşağı yukarı, ba-

1 Ya da: "üstünde gidilip gelinebilen". (ç.n.)

kımları kadar tutan yıpranıp eskimeleri masrafını yüklemek gerektir. Oysa, su yolu ile taşınan aynı miktar mala, ancak 6 ya da 8 insanın geçimi ile, iki yüz tonluk bir geminin yıpranıp eskimesi masrafı, bir de fazla olan riziko karşılığı yahut kara ve su ulaştırması arasındaki sigorta farkı binecektir. İşte, bu iki yer arasında, kara yolundan başka ulaştırma bulunmasaydı, birinden ötekine, ancak ağırlıklarına oranla pahası pek yüksek mallar taşınabileceğinden, aralarında şimdi yapılabilen alışverişin pek azı olabilirdi. Bu yüzden de, karşılıklı olarak birbirlerinin çalışmasını desteklemeleri şimdiki gibi değil, pek az olurdu. Dünyanın birbirinden uzak bölgeleri arasında ya pek az alışveriş olur ya hiç olmazdı. Hangi mallar, Kalküta ile Londra arasındaki karadan ulaştırma ücretini kaldırabilirdi ki? Yahut böyle bir masrafı kaldıracak kadar değerlisi olsa bile o mal, bunca barbar milletlerin topraklarından ne denli esenlikle geçirilebilirdi? Bununla birlikte, şimdi bu iki kent, kendi aralarında pek önemli alışverişte bulunmakta; karşılıklı olarak birbirlerine pazar sağladıklarından, birbirlerinin çalışmasını epey gayrete getirmektedirler.

Su yolu ile taşınmanın bu gibi üstünlükleri bulunduğuna göre, sanatın ve sanayinin ilk gelişmesinin, bu kolaylığın, her türlü emek ürününe bütün yeryüzünü pazar olarak açtığı yerde olması; bunların ülke içlerine hep çok sonra yayılmaları doğaldır. Ülkenin iç tarafları, uzun zaman için, mallarının çoğuna, kendilerini çevreleyip deniz kıyıları ile kullanışlı ırmaklardan ayıran topraklardan başka pazar bulamazlar. O yüzden, pazarlarının genişliği, uzun zaman o toprakların zenginliği ve kalabalıklığı oranında kalmak gerekir. Bundan ötürü, buraların gelişmesi, ancak o arazinin gelişmesinden sonra olabilir. Kuzey Afrika'da bulunan sömürgelerimizdeki çiftlikler, her zaman ya deniz kıyıları ya kullanışlı ırmaklar boyunca kol salmışlardır. Hemen hiçbir yerde bunların çok ötelerine yayıldıkları olmamıştır.

En güvenilir tarihe göre, anlaşılan ilk uygarlaşmış milletler, Akdeniz kıyıları çevresinde oturanlardı. Yeryüzünde bilinen bütün iç denizlerin en büyüğü olan bu denizde, gelgit bulunmadığından, bundan dolayı da rüzgârlardan başka nedenle dalgalanmalar olmadığından hem sularının durgunluğu hem adalarının çokluğu hem çevresindeki kıyıların yakınlığından ötürü, cihan denizciliğinin başlangıcı için burası pek elverişli idi. O çağlarda pusla kullanmasını bilmediklerinden, insanlar kıyıları gözden kaybetmekten korkuyor; gemi yapma sanatının kusurlu oluşu yüzünden, kendilerini okyanusun azgın dalgalarına bırakıvermeyi gözleri tutmuyordu. Herkül sütunlarını geçmek, yani Cebelitarık boğazının ötesine yelken açmak, eski dünyada uzun zaman en parmak ısırılan, en tehlikeli denizcilik başarısı sayılıyordu. O eski çağların en becerikli denizcileri, en bilgili gemi mimarları olan Finikeliler¹le Kartacalılar bile, bu geçidi neden sonra deneyebildiler. Uzun zaman için, bunu sınavabilen, yalnız bu milletler olmuştur.

Akdeniz kıyılarındaki bütün ülkeler içinde, Mısırın, tarım ve sanayisi, önemli denecek gibi ilerleten ilk ülke olduğu görülmüyor. Yukarı Mısır, hiçbir yerde, Nil'in birkaç mil ötesinden ileriye uzanmaz. Aşağı Mısır'da ise, o koca ırmak, başka başka birçok kanallara bölünür. Azıcık hüner sayesinde, (hemen hemen bugün Hollanda'da Ren ve Möz ırmaklarındaki gibi), bütün büyük kentler, bütün büyücek köyler, hatta kırlardaki bir sürü çiftlik evleri arasında, bu kanalların su yolu ile ulaşma yararı olmuş olduğu anlaşılıyor. Bu iç su yollarında gidış gelişin kapsam genişliği ve kolaylığı belki Mısırın erkenden gelişmesinin başlıca nedenlerinden biri olmuştur.

Bengal illeri ile Doğu Hint Ülkeleri'nde¹ Çin'in bazı doğu illerinde, tarım ve sanayi gelişmesinin en eski çağlara dek uzandığı anlaşılıyor. Bununla birlikte, pek uzaklara giden bu

1 "East Indies", eskiden, Hindistan'la Uzakdoğu anlamlarını belirten genel bir ad idi. Şimdi, Avustralya ile Asya arasındaki Cava, Sumatra, Celebes gibi adaları kapsayan bir deyim olarak kullanılıyor. (ç.n.)

eskilik, dünyanın bu bölgesindeki bizlerin yetkisinden emin olduğumuz hiçbir tarihle, belgelenmiş değildir. Bengal'de, Ganj ile birçok başka büyük ırmaklar, Mısır'daki Nil'de olduğu gibi, bir sürü kullanışlı kanallar meydana getirmektedir. Çin'in doğu illerinde de, birçok büyük ırmaklar, çeşitli kolları ile bir sürü kanallar oluşturur. Bunlar, birbirlerine geçit verdiği için, Nil'den ve Ganj'dan, belki, her ikisinden daha geniş iç su ulaştırmasına elverişlidir. Eski Mısırlılar'la Hintliler'den ve Çinliler'den hiçbirinin, dış ticareti teşvik etmemiş olup, elde ettikleri büyük varlığın hepsini su yollarından yararlanarak sağlamışa benzemeleri, dikkate değer.

Bütün iç Afrika'nın; Asya'nın; Karadeniz ile Hazar denizinin epey ötesine düşen bölgenin tamamının; eski İskit ülkesinin; bugünkü Tataristan ile Sibiry'a'nın, oldum bittim, şimdi gördüğümüz barbar ve uygarlıksız durumda buldukları anlaşılıyor. Tataristan denizi, gidip gelmeye elverişli olmayan bir buz okyanusudur. Dünyanın en büyük ırmaklarından birkaçı bu ülkeden geçiyorsa da ulaştırma ve alışverişte bulunabilmek için, çoğu yerinde bu ırmaklar birbirine pek uzaktır. Avrupa'daki Baltık ve Adriyatik denizleri; gerek Asya gerek Avrupa'daki Karadeniz ve Akdeniz; Asya'daki Aden, Basra, Hint, Bengal, Siyam körfezleri gibi, deniz ticaretini bu koskoca kıtanın içerlerine dek ulaştırabilecek giriş kapılarından hiçbirisi, Afrika'da yoktur. Afrika'nın büyük ırmakları da, önemlice iç su yolu ulaştırmasına elvermeyecek kadar birbirlerinden uzaktır. Esasen, bir milletin çokça kollarına ya da kanallara bölünmeyen, denize dökülmezden önce bir başka topraktan geçen bir ırmak yolu ile yapılabileceği ticaret, hiçbir zaman pek fazla olamaz. Çünkü, yukarıdaki ülke ile deniz arasındaki bağlantıyı kesmek, hep, öteki arazinin sahibi bulunan milletin elindedir. Tuna üzerindeki gidiş gelişin, Bavyera, Avusturya, Macaristan gibi türlü devletlere faydası, ırmak yolunun tamamının Karadeniz'e döküldüğü yere dek bu devletlerden yalnız birinin elinde bulunduğu takdirde olabileceğinden çok daha azdır.